

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 82-94

о. *Юрій Мицик*

МЕМУАРИ ЯНА ПАСЕКА ПРО ІВАНА МАЗЕПУ

У даній статті пропонується публікація фрагментів твору польського мемуариста XVII ст. Яна Хризостома Пасека, в яких описується його конфлікт з Іваном Мазепою у 1661 р. Зроблені спостереження щодо достовірності цього історичного джерела.

Ян Хризостом Пасек (бл. 1636-1701) походив із розгалуженого польського шляхетського роду, який мав маєтності на Поділлі, Смоленщині і у Равському воєводстві. Якраз у останньому батько майбутнього мемуариста – Марцін володів землями. Потім Ян Пасек додасть до свого прізвища претензійне "з Гославиць", що може свідчити про його народження саме у цьому селі. Він здобув освіту у єзуїтському колегіумі в Раві, але не піднявся там вище класу поетики. У 1655 р. Пасек вже був на військовій службі, в роки "потопу" воював проти шведів (проф. В. Чаплинський дійшов висновку, що Пасек служив у хоругві люблінського каштеляна Анджея Фірлея в дивізії Стефана Чарнецького), брав участь у датському поході 1658-1659 рр., потім у битвах проти Московської держави під Полонкою і над р. Басею (1660)(1). Коли у коронному війську утворилася конфедерація, спрямована проти короля Яна-Казимира, Пасек не вступив до неї. У 1661 р. він виконував обов'язки пристава при московському посольстві, у 1664-1665 рр. брав участь у черговій московській кампанії, потім (з великою неохотою!) – у придушенні рокошу Єжі Любомирського. У 1667 р. мемуарист подав у відставку, повернувся в рідний край, де виконував обов'язки сеймикового маршалка, врешті, одружився із удовою Анною Лонцькою – матір'ю шістьох (!) дітей (сам Пасек дітей не мав). Мемуарист займався своїм господарством, володіючи п'ятьма великими селами, але не розбагатів, а державними та політичними справами він майже не займався. Судові документи (Пасек часто судився) засвідчують, що мемуарист виступає не як "посивілий у боях лагідний ветеран, який годувє пташок, любовно ставиться до видри, але як склочник із склочників, а ще й жорстока людина та гвалтівник" (2). Сам Пасек спокійно занотував у мемуарах наприклад той факт, як з його наказу чужий слуга мусив з'їсти щойно забитого зайця (сире м'ясо!). Однак Пасек не цим увійшов до історії. На схилі життя (1690-1695) він створив цікаві мемуари, які охоплюють події з 1656 по 1688 рр. (закінчення мемуарів не збереглося). Оригінал мемуарів теж не зберігся, а єдиний його список XVIII ст. був виявлений і опублікований у XX ст. Перше академічне видання було здійснено Яном Чубком у 1929 р.

Мемуари одразу здобули славу класичної пам'ятки польської літератури. Пасек мав неабиякий літературний талант, був блискучим оповідачем, мав почуття гумору, писав гарною польською мовою. Його мемуари до того ж дуже добре передають спосіб життя й мислення дрібного польського шляхтича. Окремі сюжети складають цінність самі по собі, читаються із захопленням, як от про ручну видру на ім'я Щупак, котра по команді Пасека тягала йому рибу з річки. Є й дані, що стосуються історії України. Так, Пасек писав, хоча й стисло, про похід на Краків у 1657 р. трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, що діяв разом з козаками (с. 8-9)(*), дії Василя Золотаренка, який у

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (Київ).

1660 р. виступив проти поляків із 40 000 лівобережних козаків (с. 147, 159-160), похід Яна-Казимира на Лівобережну Україну у 1663 р. (с. 24), про набір на королівську службу у 1665 р. 12 тис. прихильних королеві козаків (с. 334), про переможну битву з ординцями під Кальником у 1671 (с. 435), про загарбання турками Кам'янець-Подільського і розгром коронним військом ординців під Немировом та Калушем у 1672 р. (с. 437-438), про Хотинську війну 1673 р. (с. 458-461), про віддання Юрія Хмельницького заложником до Стамбула у 1674 р. (с. 463), про турецько-татарський напад на Поділля та Волинь біля Вишневеця, Підгаєць, Збаража у 1675 р. (с. 464), про битву з ординцями під Войниловим у 1676 р. і Журавненський мир (с. 467), про нищення турками Меджибожа, Немирова, Кальника та ін. міст і сіл Поділля (с. 473), про ординський наскок на "руські краї" (до 15.03.1688 р.) (с. 568) та ін. Дуже велику увагу Пасек приділив битві під Віднем 1683 р. і походу Яна III Собеського у Молдавію, де згадує і про дії козаків в Угорщині проти турків (с. 517-518 та ін.).

Гірше стоїть справа із достовірністю мемуарів. Дослідники знайшли в них чимало неточностей, помилок, що не є випадковістю, оскільки людська пам'ять далеко не завжди може втримати пережите, тим більше, що Пасек писав через 20-40 років після подій. Якщо додати, що Пасек був дуже тенденційним мемуаристом, який не спинявся навіть перед вигадками, то було б доречним порівняти його із знаменитим бароном Мюнхгаузенем. В. Чаплинський писав, наприклад, що "Пасек охоче перебільшує окремі речі, часто змінює перебіг подій, щоб його розповідь виглядала цікавішою", наводить приклад з хлопчиком-ведмедем (свого роду "Мауглі"!), який певний час жив при королівському дворі (3). Пасек справді міг його бачити, але його розповідь про те, як це створіння кинуло в обличчя королеви Марії-Людвіки облінену грушку, є цілковитою вигадкою. Мемуарист не любив королеву, тому й висміяв її у такий спосіб. Це ж стосується і майбутнього гетьмана Івана Мазепи. Вже у першій згадці Пасек пише про нього як про нобілітованого козака, тобто козака, якому було дано шляхетство Речі Посполитої. Це підкреслення неродовитості Мазепи, за думкою Пасека, мало б його принизити. Між тим і по батьківській, і по материнській лінії Мазепа походив з української православної шляхти, мав власний герб. Таким чином, уже з першої згадки про Мазепу дається взнаки відверта ворожість до нього Пасека. Мемуарист прислужився і у поширенні напівлегендарної історії про стосунки молодого Івана Мазепи з пані Фальбовською і покаранням майбутнього гетьмана ревнивим чоловіком (прив'язання до коня) (4). Український історик проф. Теодор Мацьків уловив подібність цієї історії до давньогрецького міфу про Федру та Іполіта, який набув нової популярності у XVII ст. завдяки класику французької літератури Расіну, автора трагедії "Федра". Мацьків уважав, що цю історію Пасек вигадав, щоб принизити Мазепу, з яким у них був давній конфлікт.

Про Мазепу мемуарист пише небагато, якщо не рахувати вищезгадану напівлегенду. Але ці звістки, попри тенденційність мемуариста, проливають трохи світла на ранній період життя майбутнього гетьмана і тому варто їх навести в перекладі з польської мови. В них якраз йдеться про перший конфлікт Мазепи з Пасеком. І справді, напівлегенда про покарання Мазепи є широковідомою, про неї писав чи не кожен біограф гетьмана, вона відбилася в численних полотнах, музичних та художніх творах, між тим, як про конфлікт 1661 р. згадували тільки окремі дослідники. Щоб заповнити дану прогалину, наводимо нижче переклад відповідних фрагментів із третього видання твору Пасека, здійсненого у 1952 р. Пропущені місця, які не мають безпосереднього відношення до Мазепи, ми позначаємо наступним знаком:[...].

Примітки:

1) Czaplinski Wl. Wstep. //Pasek J. Pamietniki. – Wroclaw, 1952. – Wyd. 3. – С. XXXIII – XXXIV.

2) Там же. – С. XXXVI.

3) Там же. – С. LI.

4) Pasek J. Pamietniki. – Wroclaw, 1952. – Wyd. 3. – С.301-304.

*) Тут і далі у дужках подані сторінки за вищезгаданим виданням твору 1952 р.

//(с. 173) Рік 1661[...]

//(с. 195)[...] "Зібравшись тоді вдома, я у самий день св. Марціна (11 листопада. – **Ю.М.**) виїхав з дому, добре погодувавши коней і більше прикупивши; бо й гроші з Божої милості були датські (натяк на участь Пасека у датському поході. – **Ю.М.**), і батько також додав. Їдучи туди, я зустрівся в Лисобоках (місто за 45 км на південний захід від Любліна. – **Ю.М.**) з нашою гусарською хоругвою, де поручником був Коссаковський, котра після тривалих дебатів йшла до конфедератів. Там було багато моїх родичів, і я мусив відпочити з ними кілька днів. Але я їм не оголосив про свої наміри, тільки сказав, що їду до мого стрія, пана Казимира Гожевського, до Таргонув під Тикоціном, бо він був комендантом Тикоціна. І вони легко цьому повірили, знаючи, що він справді є моїм стрієм. А якби я сказав правду, то вони б могли мене відвести від мого наміру, особливо мій двоюрідний брат зі сторони тітки, Станіслав Тшемеський, котрий був там намісником. Відїхавши від них, я прибув на перші рорати (найперша меса першого тижня посту, тоді це припадало на 27 листопада. – **Ю.М.**) під Зелену Пущу (давня назва пуці, яка лежить між Гродном і Біловежям. – **Ю.М.**) до села, де був також його мость пан Станіславський, варшавський чашник і королівський дворянин. Коли він побачив мене у костелі, то хоч і не знав мене раніше, однак як добрий чоловік почав щиро мене просити, щоб я у нього відпочив або принаймні пообідав. Коли ж я відмовлявся, щиро сказавши, куди їду і з якої причини відступив від конфедерації, то він ще більше почав мене прохати, прагнучи виявити мені гостинність у своєму домі як прихильник короля, обіцяючи написати до двору, щоб мене там добре прийняли. //(с. 196). Оскільки тоді не могло бути інакше, я прийшов до нього, де потрапив у таку гостинність, що й мені, і челяді, і коням було як у раю; навіть для мого мисливського пса було посаджено на шовковому килимку (?) біля столу і йому клали їсти на срібних тарілках просто з полумисків. Якраз тоді приїхав Мазепа, королівський покоєвий. Це був нобілітований козак, він з Варшави їхав до короля, який тоді перебував у Гродно. Сидячи разом, ми вели різні дискусії про політику, з чого він чомусь мене запідозрив і, утвердившись у цьому, сказав, що є неможливим, щоб цей чоловік (Пасек. – **Ю.М.**) без прихованої причини мав їхати у литовські та білоруські краї. Я тоді їхав поволі, він же до короля спішно почав і, прагнучи вислужитися, сказав, що сюди їде товариш з конфедератів з-під хоругви пана руського воєводи; він робить вигляд, що пробирається до свого ротмістра у Білу Русь, але цього з різних причин не може бути (тут розповідь мемуариста уривається, у списку пам'ятки бракує 9 аркушів. Як вважають дослідники, тут, очевидно, розповідалося ось про що: король помилково поінформований Мазепою, послав збройний загін, який мав заарештувати Пасека і доставити його у Гродно. По дорозі загін литовських конфедератів, довідавшись, що відділ королівських військ везе арештованого конфедерата, атакував королівських, прагнучи відбити Пасека, але безрезультатно. Це ще більше обтяжило Пасека, якого було приведено королівськими жовнірами до Гродна. Там під час тривалого розгляду справи Пасек став перед сенаторами і виголосив промову у своїй обороні, закінчення якої збереглося (с. 197-201). Далі (с. 201-244) мова йде про перебіг справи Пасека і його виправдання ще далі (с. 249-297), під 1662 роком, Пасек розповідає про свої пригоди і про те, як він опинився при королівському дворі і здобув прихильність Яна-Казимира. – **Ю.М.**)

[...] //(с. 245) Рік 1662

[...] //(с. 297) [...] Мені король наказав щоденно бувати у нього для розмови та грошей на утримання. Непогано мені було з грошима, бо мав їх ще з Данії, і від короля недавно взяв 500 червоних золотих і, проводжаючи московитів, узяв 17 000; але хоч вони й легко прийшли, не дуже їх і шанували. Ми часто напивалися з двірськими, як то буває у Варшаві, коли швидко знайдеш і компанію, і знайомства.

Мазепа вже був перепросив короля за те //(с. 298) гродненське шалвірство і знову приїхав до двору. Ми ходили один обабіч другого; хоча його скарга не вчинила мені нічого злого і взагалі додала мені хліба і доброї слави, чому й самі конфедерати задрили, а інші віншували – але мені було неприємно на нього дивитися, особливо коли я був напідпитку, бо тоді, звичайно, найбільше пригадуються всі образи. Одного разу я прийшов до дверей покою, того останнього, де був король. Я застав там Мазепу. Більше не було нікого, окрім декількох двірських. Я прийшов тоді добряче напідпит-

ку і кажу до цього Мазепи: "Чолом, пане осавуло!". Він же одразу, бо був гордовитою штукою, відповів: "Чолом, пане капрале!", а це сказав тому, що мене у Гродні вартували німці. Недовго думаючи, я тріснув його кулаком по морді і тут же відскочив. Він рвонув шаблю за ефес, я також; (всі присутні) підскочили: "Стій, стій! Адже тут король за дверима". Жоден двірський його не підтримав, бо його не дуже любили. А це тому, що він був трохи шалвір, до того ж недавно нобілітований козак. Вони знали про мою слухну до нього нехтіть і підтримували мене, бо я вже був з ними покумався і не згинався перед ними у кожному засіданню. Тоді вчинився рейвах. Один (паж) увійшов тоді до покою і каже: "Мості королю, пан Пасек дав по морді Мазепі". А король тут же сам затопив йому в пику: "Не базікай абищо, коли тебе не питають". Біскуп був вражений; бачачи, що ця справа пахне смертю, він боявся, що на мене будуть якісь напасті. Підійшовши до мене //(с. 299), він сказав: "Не знаю вашої мості, але заради Бога прошу, тікай, ваша мость, бо це великий злочин у покоях короля дати по морді його дворянину". Я відповідаю: "Ваша мость, мостивий пан, не знаєш, що мені винен цей зрадник". Знову біскуп: "Щоб там не було, але на цьому місці не годиться розпускати руки; тікай ваша мость, доки є час і доки король не довідався". Я кажу: "Не піду". Мазепа пішов з покою ледве не зі сльозами; не так болів йому удар, як те, що двірські не сприйняли його як колегу. Я розповів біскупу про причину образи, аж тут вийшов коронний підкоморій (Теодор Денгоф. – **Ю.М.**), даючи знати біскупові, що він уже може зайти до короля, і вони пішли. Погрозив мені пальцем; я догадався, що там уже про все знають. Вони увійшли до короля, а я пішов собі до господи.

На другий день – це був день суботній – я не пішов на замок; все ж я боявся, бо особливо на тверезу голову людині вже інша реколекція. Питався здаля, чи не донеслось про це до короля. Кажуть мені, що король знає, але не гнівається і навіть сам вдарив по морді пажу, який йому про це доповів, кажучи: "На й тобі, якщо тоді не досталося; не базікай будь-чого". У неділю я пішов до підкоморія і питався, чи можу показатися на очі короля. Він сказав, що король про гнів і не думає і взагалі сказав: "Не дивуюся йому, бо брехня болить більше, ніж рана; добре, що хоч десь у дорозі вони не зустрілися. Добре, що Мазепа легко відбувся; хай другий раз знає, як брехливо представляти речі". Я теж пішов, коли королівське подружжя їли. Побачивши мене, король каже: "Заради Бога, ви запишалися: я вас не бачу вже четвертий день. Але бачу / //(с. 300), треба з вами і панами послами делікатно поводитися, то ви будете часто презентуватися у покою". Відповідаю: "І так, милостивий королю, нарікають, хоч мають досить людяності й симпатії з боку вашої королівської мості; якщо ж їх делікатніше тримати, то я не висидів би там з ними". Потім про інші справи говорив з різними. Я був радий, що король навіть і не скривився на мене через цього Мазепу. Було там багато послів і жовнірів. Потім було подано десерт. А там було ведмежа, по формі швидше людина, який мав коло 13 років, його у Литві, ставлячи сітки, Марціян Огинський наказав мисливцям живцем загнати у сітки і схопити з великими втратами стрільців; бо його найбільше боронила ведмедиця, знати, що то була його мати (далі йде опис цього створіння і його поведінки; про те, що воно начебто кинуло облиненою грушею у королеву Марію-Людвіку, і та розгнівана пішла із зали, але, незважаючи на це – король звелів продовжувати бал. – **Ю.М.**). Тільки тепер король наказав покликати Мазепу; він наказав нам обнятися і перепосити один одного: "Пробачте щиро, бо ви обидва винні". Так ми помирилися і сиділи потім разом та пили. Але по-старому з ганьбою Мазепа на другий рік покинув Польщу, а це сталося з такої причини.

На Волині він мав сільце по сусідству з Фальбовським [...]" (далі розповідається історія про стосунки Мазепи з Фальбовською і його покарання ревним паном Фальбовським. – **Ю.М.**)

В данной статье предлагается публикация фрагментов произведения польского мемуариста XVII в. Яна Хризостома Пасека, в которых описывается его конфликт с Иваном Мазепой в 1661 г. Сделаны наблюдения касательно достоверности этого исторического источника.